

**Hanzehogeschool
Groningen**

University of Applied Sciences

Verder met kunst & ouderen

Analyse van netwerkraadpleging onder makers, mee- en mogelijk-makers van kunst en ouderen-projecten in Drenthe, Friesland en Groningen; ter afsluiting van vier jaar Innovatiewerkplaats Healthy Ageing & de Kunsten.

Saskia van de Ree
januari 2019

share your talent. **move** the world.

Colofon

tekst

Saskia van de Ree, IWP HAendeKunsten

online enquête

Lisa Zwiers, Zorg Innovatie Forum

film en montage

Wijnand van Velzen, A-maze visuals

met dank aan

Roos Borchers, Kenniscentrum Kunst & Samenleving

Anke Coumans, lectoraat Image in Context

Herman van Hoogdalem, Academie Minerva

Gert Los, Groningen Plus

Richard Prins, Noorderpoort College

Mary Ritsema, ambassadeur Gekleurd Grijs

Marlien Seinstra, DeDansDivisie/Dansen op Recept

Ina Spijk, Samen in Beeld-tv

steuninstellingen K&C, Keunstwurk en VRIJDAG

Healthy Ageing

Verder met kunst en ouderen

Wat heeft het netwerk van makers, mee-makers en mogelijk-makers uit Drenthe, Friesland en Groningen nodig om verder te gaan met bijzondere initiatieven op het gebied van kunst en ouder worden? Zorg Innovatie Forum (ZIF) zette in oktober '18 een online enquête uit. Projectleider Saskia van de Ree maakte ter afsluiting van vier jaar Innovatiewerkplaats Healthy Ageing & de Kunsten deze analyse.

Inhoudsopgave

1.	Aanleiding	7
1.1.	Drenthe, Friesland en Groningen.....	7
1.2.	We the North, Art'66.....	8
1.3.	Innovatiewerkplaats Healthy Ageing en de Kunsten.....	8
2.	Uitkomst enquête	10
2.1.	Spreiding en doelgroepen	10
2.2.	Wie zijn betrokken respondenten?.....	12
2.3.	Drijfveren.....	12
2.4.	Continuïteit	13
2.5.	Sleutels voor succes.....	15
2.6.	Struikelblokken	16
2.7.	Wat hebben initiatieven nodig om door te gaan?	17
3.	Tenslotte	20
3.1.	Verbinden in plaats van 'branden'	20
3.2.	Ontschotten en doorontwikkelen.....	20
3.3.	Innovatiewerkplaats Kunst Zorg Welzijn	20
3.4.	Dankwoord	21
	Bronnen	22
	Bijlage 1 Spreiding over gemeentes en provincies	23
	Bijlage 2 Vertegenwoordigde kunstdisciplines en projecten	24

1. Aanleiding

Met de substantieel groeiende groep ouderen in Nederland is ook het onderwerp kunst & ouderen op de agenda komen te staan. Actieve cultuurparticipatie kan bijdragen aan de kwaliteit van leven en het gevoel van welbevinden van ouderen. Toen de ouderenfondsen [RCOAK](#) en [Sluyterman van Loo](#) een kleine tien jaar terug het aantal aanvragen voor ouderenprojecten zagen groeien, gaven zij samen met Kunstfactor¹ de opdracht voor een diepgravend, landelijk onderzoek. Op basis van de aanbevelingen van dat nog steeds even relevante [LESI-rapport](#) (2012) tekenden de ministeries van OC&W en VWS met diverse culturele en maatschappelijke partijen het [convenant Ouderen en Cultuur \(2013\)](#). Dat convenant stond aan de basis van de programma's [Lang Leve Kunst](#) (2013-2016) en [Age Friendly Cultural Cities](#) (2016-heden) waarmee landelijk handen en voeten werd gegeven aan een stimuleringsbeleid kunst & ouderen.

1.1. Drenthe, Friesland en Groningen

In Noord Nederland maakte [Kunst & Cultuur Drenthe](#) (K&C) als eerste werk van een samenhangend cultuurprogramma voor ouderen. [Gekleurd Grijs](#) begon al in 2011 met culturele proeftuinen. Het programma breidde zich gestaag uit met een Culturele Actiemaand, *Gekleurd Grijs Festival*, een ambassadeurs-programma met ouderen en *artist-in-residence*-projecten. Als kers op de taart, won de Gemeente Emmen oktober 2018 de *Lang Leve Kunst Prijs* voor de beste *Age Friendly Cultural City* (AFCC) van Nederland. De jury roemde het sterke lokale *commitment*, de lerende organisatie en geslaagde samenwerking tussen de kunsten, zorg en welzijn. Ze noemt Emmen een schoolvoorbeeld van 'ontschotting'. (video [AFCC Emmen](#))

In 2016 was Leeuwarden een van de eerste AFCC's van Nederland (video [AFCC Leeuwarden](#)). Het programma betrok opleidingen zorg en welzijn bij een cultureel wijkproject in Bilgaard en zette sterke lokale initiatieven (zoals *Dansen met Parkinson* van [DeDansDivisie](#) en *Muziek & Dementie* van [EMBRACE Nederland](#)) op de kaart.

---

¹ Kunstfactor ging in 2013 op in het [Landelijk Kenniscentrum Cultuureducatie en Participatie](#).

In 2017 en 2018 volgde steuninstelling [Keunstwurk](#) met het provinciale stimuleringsproject [Tijd voor Talent](#) (2017, 2018), een vorm van actieonderzoek waarmee in tien dorpskernen via community art projecten de ‘vraag van ouderen’ werd opgehaald.

Groningen haakte in 2016 in op het Drentse concept van een culturele actiemaand. Steuninstelling voor amateurkunst VRIJDAG ontwikkelde daarna een eigen variant: [Kunst op Stee](#). In 2017 en 2018 trokken stad en provincie er samen op in het Age Friendly Cultural Region-programma [Een Leven Lang Kunst](#). Met een culturele actiemaand, ouderen-festival, mediacampagne en het Pronkjewail Fonds rust het Groningse AFCC-programma op de verankering van *good practices* en stimuleren van *bottom-up* burgerinitiatief. VRIJDAG en de Hanzehogeschool Groningen ondersteunen daarbij netwerkvorming, kennisdeling, het publieke gesprek en zichtbaarheid van initiatieven (video [AFCR Groningen](#))

1.2. We the North, Art'66

Ook binnen het programma *We the North* (een ‘experimenteer-agenda’ waarmee de drie noordelijke provincies en vier steden voor cultuur aan één regionaal profiel² werken) is kunst & ouderen een thema. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar toenadering tussen de beleidsterreinen cultuur, zorg en welzijn – in de wandelgangen ‘ontschotting’ genoemd. Doelgroepenbeleid is in de cultuur lange tijd van de baan is geweest. Maar nu de kunsten een speciale rol blijken te vervullen in ouderenparticipatiebeleid, bijvoorbeeld bij de aanpak van eenzaamheid, is er ruimte ontstaan voor een specifieke aanpak kunst & ouderen. Dat vraagt om ontschotting: in het werkveld en op gebied van financiering en bestuur.

1.3. Innovatiewerkplaats Healthy Ageing en de Kunsten

Welke rol speelde de Hanzehogeschool Groningen in de ontwikkeling rond kunst en ouderen? Het [Kenniscentrum Kunst & Samenleving, Hanzehogeschool Groningen](#) is al geruime tijd actief met onderzoek en onderwijs gericht op kunst en ouderen. In 2014 werd in dialoog met K&C en cultureel planbureau [CMO-STAMM](#) het plan opgevat om een noordelijk innovatienetwerk rond kunst en ouderen te vormen.

Healthy Ageing en de Kunsten (HAendeKunsten) werd in 2015 als nieuwe innovatiewerkplaats (IWP) opgenomen bij het [Centre of Expertise Healthy Ageing](#) van de Hanzehogeschool. Doel was, om via bestaande *good practices* – dwars door de domeinen cultuur, zorg, welzijn en burgerinitiatief – in de provincies Drenthe, Friesland en Groningen samenhang, uitwisseling en kennisontwikkeling aan te jagen.

Het eerste jaar werden kernthema’s binnen het werkveld geïnventariseerd (bovenaan: ‘kwaliteit van leven’ en ‘samenwerken in de netwerkmaatschappij’) en circa dertig innovatieve projecten en initiatieven letterlijk en figuurlijk op de kaart gezet. In het tweede jaar produceerde de IWP HAendeKunsten samen met de RUG en de Groninger Forum Bibliotheek het festival *De Kunst van het ouder worden*³.

Via netwerkbijkomsten en *matchmaking* stimuleerde de IWP HAendeKunsten samenwerking en uitwisseling tussen culturele en maatschappelijke partijen.

² Zie [notitie Cultuurbeleid 2021-2024, stedelijke en regionale profielen. Ministerie OCW \(2018\)](#)

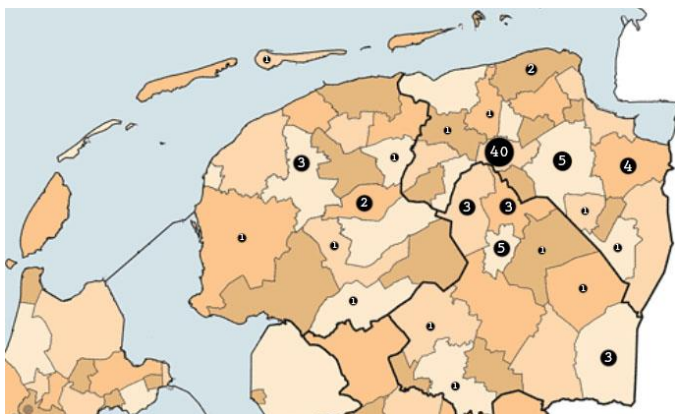
³ Het festival *De Kunst van het ouder worden* werd in 2017 onderdeel van het Groningse programma *Een Leven Lang Kunst*.

Zo vond *Gekleurd Grijs* in Drenthe de kunstenaars voor zijn *artists-in-residence*-projecten (AIR) en kwam voor [*Dignis danst*](#) in de stad Groningen een *match* tot stand tussen een zorgafdeling in 't Blauwbörgje, dansgezelschap Club Guy & Roni en Instituut voor Sportstudies van de Hanzehogeschool Groningen.

Deze publicatie sluit een periode van vier jaar netwerkvorming rond kunst en ouderen af. Ouderen worden in Drenthe, Friesland en Groningen inmiddels als belangrijke doelgroep gezien voor cultuurparticipatie en inmiddels heeft iedere provincie zijn eigen 'Gekleurd-Grijs-programma'.

2. Uitkomst enquête

Voor dit onderzoek naar wat makers, mee-makers en mogelijk-makers nodig hebben om ook in de toekomst door te kunnen gaan met culturele projecten voor, door en met ouderen werd in september 2018 door het Zorg Innovatie Forum (ZIF) een online vragenlijst uitgezet. Respondenten werden benaderd via het netwerk van de IWP HAendeKunsten en de achterban van steuninstellingen amateurkunst K&C (Drenthe), Keunstwurk (Friesland) en VRIJDAG (Groningen). Bij de analyse is onder meer gebruik gemaakt van vakliteratuur, evaluaties en monitorverslagen van landelijke en noordelijke programma's kunst & ouderen. De enquête had 74 respondenten (maximaal drie per initiatief/organisatie in verschillende rollen).

spreiding projecten enquête

De respondenten vertegenwoordigen samen:

- kunstorganisaties, culturele initiatieven of programma's (61)
- docenten amateurkunst en beroepsonderwijs (11)
- zorg en welzijn (13)
- ouderen- / burgerinitiatieven (8)
- twee overige waarvan één gemeente (mogelijk-maker)

2.1. Spreiding en doelgroepen

Het is geen uitzondering dat projecten in twee of meer provincies worden uitgevoerd. De muziek en dementiewerkshops van EMBRACE Nederland vinden zelfs in alle drie provincies aftrek. Individuele kunstenaars presenteren hun werk ook landelijk en internationaal. De respons op de vragenlijst was het grootst in Groningen. Van genoemde projecten heeft 70% in Groningen (n=50), 36% in Drenthe (n=21) en 20% in Friesland (n=11) plaatsgevonden. Dat is echter geen indicatie voor de werkelijke verdeling. De enquête had namelijk een grotere verspreiding in Groningen dan in de andere twee provincies. Desondanks, de kaart toont een levendig klimaat op het gebied van kunst en ouderen. Interessant is dat projecten in alle drie provincies breed zijn verspreid over stad en platteland (zie bijlage 1).

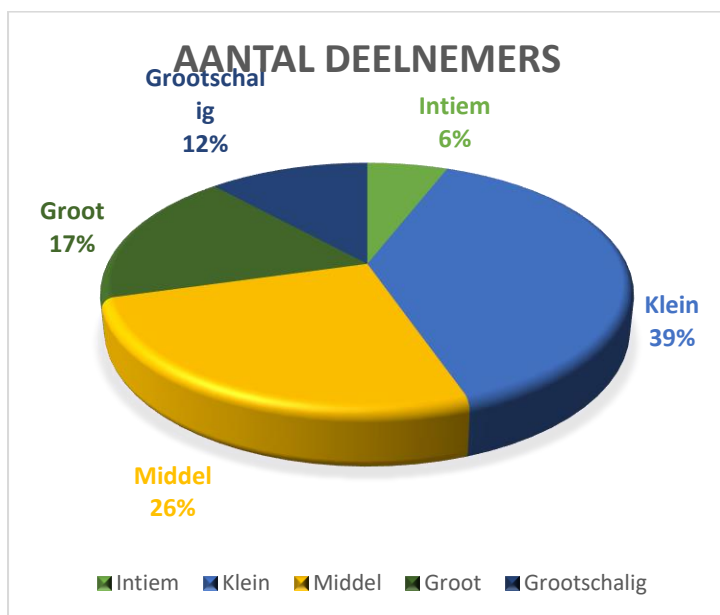
Disciplines

Respondenten waren in totaal betrokken bij 57 projecten, verdeeld over de disciplines beeldende kunst/fotografie/nijverheid (14), dans (9), muziek (12), erfgoed (1), media (1), literair (2), drama (5), multidisciplinair (3), culturele uitstapjes, expositie- en festivalbezoek (6), programma's (5) waarvan twee een burgerinitiatief (zie bijlage 2).

Schaal en type projecten

Initiatieven verschillen in omvang en het doel dat ze beogen. Kleinschalige projecten / activiteiten, hebben een ander bereik dan groepsactiviteiten en festivals. Een aantal projecten, zoals de *Artist-in-Residence-projecten* van *Gekleurd Grijs*, combineert een workshopreeks in kleine kring met een slotpresentatie of expositie met een groter bereik.

schaalgrootte projecten

Door respondenten genoemde initiatieven of projecten waren er in verschillende categorieën:

- Actieve kunstbeoefening (ratio 45%) en workshops of cursussen (ratio 55%)
- Een publiek optreden (ratio 40%), expositie (ratio 26%), kijken/luisteren (ratio 28%)
- Grootschalig: bijvoorbeeld festivals (ratio 20%)
- Kleinschalig: bijvoorbeeld therapie (ratio 4%), interventie (20%) of dagbesteding (18%)
- Onderzoek werd 19 keer genoemd en is met een ratio van 25% een niet te verwaarlozen categorie.

Een interessante buitencategorie 'samen wonen' illustreert hoe divers de context van culturele activiteiten kan zijn: bij [dorpscoöperatie Klooster & Buren](#) spelen de kunsten een rol in ontwerp en uitvoering van een intergenerationeel woonproject.

Locatie

De door respondenten genoemde locaties waar projecten worden aangeboden zijn gelijkelijk verdeeld over centrum van de stad, wijken en platteland en over kunstinstellingen, welzijnslocaties of zorginstellingen. Niet alle locaties zijn aan instellingen verbonden. Eén oudere respondent (een van de initiatiefnemers van het Groningse [Samen Kunst Verkennen](#)) noemt: 'bij mensen thuis'. En de initiatiefnemer van het Friese community art project [Grootste Gehaakte Deken](#): 'overal waar verbinding mogelijk was: onderwijsinstellingen, musea, beurzen, politiek, buurthuizen, ondernemingen of gewoon op een plein.' In het publieksonderzoek van het Groningse festival *De Kunsten van het ouder worden* gaven ouderen in 2017 aan de voorkeur te geven aan frequent bezoek aan kleine culturele bijeenkomsten dichtbij huis, boven eenmalige grootschalige evenementen.

Doelgroepen

Een klein aantal organisaties is specialist in één bepaalde doelgroep. [inBeweging](#) uit Groningen bijvoorbeeld geeft danslessen aan mensen met Parkinson, MS en reuma. Vaker zetten respondenten zich in voor verschillende doelgroepen en soorten ouderen: het Groningse

mediaproject [Samen in Beeld-tv](#) bijvoorbeeld waar ouderen en studenten samenwerken. Of de culturele uitjes van [Vier het Leven](#) waar vitale vrijwilligers kwetsbare ouderen begeleiden.

De ratio projecten voor kwetsbare ouderen is met 74% het hoogst. Projecten die zich richten op jong en oud samen staan met 51% op de tweede plaats: de combinatie jong en oud doet het goed! Projecten voor vitale ouderen vormen met 49% een goede gedeelde tweede plaats: er is een markt voor actieve cultuurdeelname. Met 32% komt het aanbod voor nieuwe cultuurdeelnemers (de moeilijker te bereiken groep) daar strak achteraan. Ervaren cultuurdeelnemers onder de ouderen zijn met 20% vooral vertegenwoordigd als het gaat om innovatieve vormen van cultuurparticipatie. Zoals bij het Groningse oudereninitiatief *Samen Kunst Verkennen*. Voor gangbare cultuurdeelname vindt deze groep over het algemeen goed zijn eigen weg.

2.2. Wie zijn betrokken respondenten?

De enquête richt zich op makers, mee-makers en mogelijk-makers. De vraag was wat zij als initiatiefnemer of anderszins actief betrokkene nodig hebben om door te gaan. Respondenten konden voor de vragenlijst meerdere rollen vervullen. Iemand kan behalve initiatiefnemer ook kunstenaar, vrijwilliger of kunstenaar zijn.

De meest voorkomende rollen of categorieën zijn die van initiatiefnemer (n=28), kunstenaar (n=22), maker/mee-maker (n=23), samenwerkingspartner (n=22).

Daarnaast waren respondenten ook ouderen (n=8), mogelijk makers (n=12), onderzoekers (n=9), vrijwilligers (n=12), studenten (n=2) en mensen uit zorg/welzijn (n=15).

Grotere betrokkenheid beroepsonderwijs

Een categorie respondenten, die sterk is gestegen ten opzichte van drie-vier jaar geleden, zijn de docenten. Naast docenten uit het amateurkunstveld is in het bijzonder de deelname uit het middelbaar en hoger beroepsonderwijs met een ratio van 8.6% toegenomen. Daarbij zijn niet alleen de kunstvakken vertegenwoordigd maar ook hbo en mbo zorg en welzijn (n=2). De betrokkenheid van zowel beroepsonderwijs zorg en welzijn als het kunstvakonderwijs (naast de Hanzehogeschool worden NHL-Stenden, Friesland College, Noorderpoort en Alpha College genoemd), is opmerkelijk in het Noorden. Dit sluit aan bij de aanbeveling van de kennissynthese [Kunst en positieve gezondheid](#) (2017): 'Geef aandacht aan culturele interventies in kunst- en zorgopleidingen.'

Werkveld voor (afgestudeerde) kunstenaars

Ten opzichte van 3-4 jaar geleden participeert een ratio van 7,8% respondenten meer in de rol van kunstenaar en is percentage zzp'ers met een ratio van 7% gestegen. Daartegenover is ten opzichte van vier jaar geleden 6% minder student onder de respondenten. Meer kunstenaars zijn dus betrokken geraakt bij kunst & ouderen en afgestudeerde studenten weten er een werkveld te vinden.

2.3. Drijfveren

Deelnemers en initiatiefnemers ontlenen, naast een warm hart voor kunst en cultuur (de intrinsieke waarde van cultuurdeelname) motivatie aan de effecten van cultuurdeelname. De ZonMw kennissynthese *Kunst en Positieve Gezondheid* (2017) en het dossier [WAT WERKT bij culturele interventies voor ouderen](#) van Movisie (2018) onderscheiden als werkzame mechanismen van cultuurdeelname: neurobiologische mechanismen (effecten van bijvoorbeeld muziek en dans), psychologische (creatieve/intellectuele uitdaging, empowerment, zelfexpressie, -ontplooiing, afleiding) en sociale processen (sociale interactie, uitbreiding netwerk, gemeenschappelijke doelen en groepsgevoel).

In de enquête benoemen respondenten als drijfveren:

Drijfveren voor samenwerking

- Gelegenheid bieden tot zingeving, ontmoeting, menselijk contact
- Welbevinden van kwetsbare mensen en hun naasten/verzorgenden
- Bewustwording rond maatschappelijke vraagstukken
- Integraal werken
- Praktijkgericht leren, vernieuwend onderwijs, vernieuwing in de zorg
- Eigen motivatie om te participeren; eigen ervaringen met bijvoorbeeld dementie
- Koppeling jong & oud

Drijfveren oudere initiatiefnemers

- Samen ervaren wat kunst in deze levensfase kan betekenen; andere ouderen activeren
- Sociale contacten, interesse jong & oud
- Zelf kunstenaar en 80+
- Kunst, beweging en gezelschap combineren. En vooral: het leek me zo leuk!

Drijfveren mee-/mogelijk-makers zorg en welzijn

- Geloof dat kunst wezenlijk onderdeel is in het leven van mensen
- Kunst prikkelt, stimuleert tot nadenken
- Versterking levensvreugde, vitaliteit, eigen regie, psychosociaal vermogen
- Aanbieden van uitdagend, afwisselend programma aan bewoners
- Eigen ervaring, affiniteit met kunst
- Meerwaarde samenwerken met kunstenaars en studenten

Drijfveren onderwijs (studenten en docenten)

- Eigen ervaring, affiniteit met (kwetsbare) ouderen
- Nieuw werkveld voor kunstenaars
- Maatschappelijk bewustzijn
- Onderwijsvernieuwing

Drijfveren kunstenaars

- Eigen ervaring, geïnspireerd door en/of affiniteit met de verhalen/het perspectief van (kwetsbare) ouderen
- Gelegenheid bieden tot ontmoeting, dialoog, verbinding, verandering, nieuwe ervaringen
- Kracht, uitdaging, passie, schoonheid, inspiratie
- De wereld van mensen met dementie zichtbaar maken door hun ogen

2.4. Continuïteit

Respondenten van de enquête benoemden de initiatieven waar ze bij betrokken waren *fifty-fifty* als een doorgaande of als eenmalige activiteit (of een eenmalige reeks). Dat beeld van eenmaligheid kan worden genuanceerd. Specifiek gevraagd naar de continuïteit van initiatieven, scoort – op een schaal van één tot zeven – 38% hoog tot zeer hoog, 38% gemiddeld en 24% laag. Dan kan het dus zijn dat een workshop zelf eenmalig is maar ‘duurzaam’ onderdeel uitmaakt van het culturele aanbod voor senioren.

Er is in het verleden veel gezegd over de vluchtigheid van cultuurparticipatieprojecten en de (in relatie tot ad-hoc financiering) zogenaamde *projectencarroussel*. Het LESI-rapport wijst in 2012 op versplintering van het culturele landschap en gebrekkige samenhang en continuïteit van het aanbod.

Na vier jaar geparticipeerd te hebben in het landelijke programma *Lang Leven Kunst* (projectfinanciering), zet het Fonds voor Cultuurparticipatie nu met het AFCC-programma via een stedelijke aanpak in op lokale samenwerking en betere borging van cultuurprojecten voor ouderen.

De Groningse *Impactmeting Pronkjewailfonds 2018*⁴ ziet kansen voor meer continuïteit door co-creatie, het leggen van verbindingen en domein overstijgend werken:

- ‘Financier alleen nieuwe projecten, die ontstaan vanuit een omgeving die daarin geworteld zijn.
- Laat projecten zich verantwoorden hoe ze ouderen betrekken bij de inrichting vanaf de start (co-creatie)
- Sluit allianties met organisaties, die al weten hoe de doelgroep (en niet de usual suspects) te benaderen is.
- Koppel financiering ook aan brede maatschappelijke vraagstukken van kwetsbare ouderen, zoals eenzaamheid.’

Ontwikkeling

Continuïteit betekent ook leren en voortbouwen op eerdere ervaringen. Keunstwurk in Friesland betrok de ontwikkeling van betrokkenen (helpers, deelnemers en bezoekers) bij de monitor van het programma *Tijd voor Talent*. Met projectscans werd gekeken naar de ontwikkeling op niveau van ‘verbinding’ en ‘verbeelding’, naar persoonlijke en sociale ontwikkeling, publieke beeldvorming en kwaliteit van leefomgeving. *Tijd voor Talent* was voor veel makers kennismaking met een nieuwe doelgroep. Andersom daagde het programma deelnemers uit een stap verder te doen, dan ze zelf dachten te kunnen.

Wij vroegen respondenten of ze in hun betrokkenheid bij projecten ook een andere rol zijn gaan spelen. Wat is er veranderd? Wat voor ontwikkeling maakten ze door?

- Vergeleken met vier jaar terug, wordt kunst met minder schroom benoemd als middel, dat in zorg en welzijn kan worden ingezet. Begrip positieve gezondheid heeft z’n intrede gedaan.
- Respondenten benoemen dat werken aan inclusiviteit, bevorderen van welbevinden én interdisciplinair werken een kwestie zijn van een doorgaand proces. Het vraagt tijd.
- Kunstenaars spreken van groeiend zelfbewustzijn; over kracht van kunst als *change agent* en ‘*social activism*’. Werken met ouderen inspireert tot artistieke ontwikkeling en kunstenaarschap. Daarbij worden de inspiratie/enthousiasme/de klik die uitgaan van samenwerken met andere domeinen/leeftijden/ disciplines expliciet benoemd.
- Continuïteit levert ervaringskennis op, die van belang is bij onderzoek. Ervaringskennis is ook *evidence* (leuk, voldoening, ervaren dat er grote behoefte is, sterke persoonlijke en sociale impact).
- Continuïteit hoeft niet persoonsgebonden te zijn. Van het één komt het ander. Als het vuur eenmaal is aangestoken, kan de vonk ook verder gaan als de kunstenaar is vertrokken. Dat vraagt wel om trekkers binnen zorg, welzijn of burgerinitiatieven.

Veld niet breder geworden, wel actiever

Getalsmatig, is het aantal samenwerkingspartners ten opzichte van drie-vier jaar geleden onder respondenten gestegen (n=10). Tegelijk is het aantal respondenten zorg en welzijn nagenoeg gelijk gebleven; evenals de participatie door oudere initiatiefnemer/mee-makers. Het Groningse *Samen Kunst Verkennen* is een voorbeeld van een volledig zelfgestuurd oudereninitiatief. De ouderen wisten daarbij overigens goed de weg naar professionele kunstenaars te vinden om hen te ondersteunen.

⁴ Het Pronkjewailfonds is onderdeel van het Groningse AFCC-programma Een Leven Lang Kunst

Het aantal respondenten dat zich nieuwe initiatiefnemer noemt (n=3) is niet opvallend. Er wordt dus door dezelfde organisaties meer met kunst gedaan en meer samengewerkt. Dit impliceert dat het veld, dat opereert op het gebied van kunst en ouderen, zelf niet breder maar wel actiever is geworden. Per saldo zal dat ook tot een groter bereik van de doelgroep ouderen hebben geleid.

Wederkerigheid

Wederkerigheid is een *eye-opener*, genoemd door veel respondenten. Professionals in zorg, welzijn en de kunsten ontlenen net als participerende ouderen voldoening aan projecten en onderlinge samenwerking. In zijn boek *Engaged Passions* (2011) beschrijft de Britse onderzoeker Peter Renshaw wederkerigheid (*reciprocity*) bij maatschappelijke kunstprojecten als de connectie tussen kunstenaars en participanten, op basis van gedeeld eigenaarschap, doelen en inspanningen.

[Link naar interview met Gert Los & Mary Ritsema. Over ouderen als initiatiefnemer.](#)

2.5. Sleutels voor succes

Als sleutel voor het succes van projecten noemen respondenten (met stip bovenaan) de persoonsgerichte benadering van kunstprojecten en kunst als ontmoeting.

Daarna volgen: activiteiten dichtbij huis, co-creatie met ouderen, maatwerk, flexibiliteit en... voldoende middelen: zowel in tijd en ruimte als beschikbaar budget.

Daarnaast wordt de combinatie van jong en oud als heel inspirerend ervaren. In de Friese voorstelling *Dansen met Parkinson* bijvoorbeeld staan Parkinson-dansers gelijkwaardig naast jonge dansers op het toneel.

In de voorwaarde stellende sfeer worden genoemd de aanwezigheid van bestuurlijk draagvlak en artistieke kwaliteit/vakmanschap. Zo steunde de Hunsingoheerd in Uithuizen de ontwikkeling van *Samen in Beeld-tv* vanaf het begin. Terwijl de kwaliteit van initiatiefneemster van dit mediaproject als professioneel documentairemaakster heeft gezorgd voor een sterke inhoudelijke ontwikkeling.

Co-creatie

Ouderen noemen in het bijzonder het belang van eigen initiatief. Co-creatie met professionele kunstenaars zoals het *Artist in Residence*-project van beeldend kunstenaar Yanthe van Nek (Gekleurd Grijs, Drenthe) of de projecten van het Friese *Tijd voor Talent*, wordt door vrijwilligers als inspirerend ervaren.

Niet alleen kunstenaars, ook betrokkenen uit zorg en welzijn noemen het belang van directe betrokkenheid van zorg- en welzijnsprofessionals in de ontwikkeling en uitvoering van projecten. Dat betekent dat activiteiten in zorgcentra niet zomaar 'uitbested worden' aan kunstenaars, maar dat kunstenaars, bijvoorbeeld de dansers van *Dignis Danst* in het Groningse Blauwbörgje, ze uitvoeren in nauwe samenspraak met zorg- en activiteitenbegeleiders.

De kennissynthese *Kunst en positieve gezondheid* (2017) voegt daar de aanbeveling aan toe: 'geef kunst de ruimte'. Het rapport legt uit: 'Kunst zal pas werken wanneer een zekere vrijheid, speelsheid en onvoorspelbaarheid over de uitkomsten van de culturele interventie wordt toegestaan. (...) Kunstenaars kunnen met hun ervaring en competenties een bijdrage leveren aan de cultuuromslag naar een minder regelgerichte manier van werken, die gaande is in de zorg.'

[Link naar interview met Marlien Seinstra & Ina Spijk. Over makers als trekkers.](#)

2.6. Struikelblokken

Money, money, money

Met stip bovenaan noemen respondenten gebrek aan (structureel) budget voor activiteiten. De enquête heeft niet gevraagd naar exacte budgetten, wel naar de bronnen van financiering. Voor zover respondenten bekend waren met de financiering van projecten, schetsen zij het volgende beeld:

Incidentele financieringsbronnen zijn sponsors (1x een bank, 2x een zorgverzekeraar), onderwijs- en onderzoeksgelden (3x), eigen investering van kunstinstellingen (5x) en crowdfunding (1x). Eén project kwam zonder financiering tot stand: 'het gaat om de kracht van *mienskip*'.

Publieke en private fondsen en gemeentes en provincies zijn gelijk vertegenwoordigd, beiden met financiering in de helft van de projecten. Een derde van de projecten vraagt een eigen bijdrage aan deelnemers. Zorg en welzijn betalen mee (genoemd door een kwart van de respondenten). Genoemde vormen van cofinanciering sluiten aan bij het advies uit de kennissynthese *Kunst en positieve gezondheid* (2017): 'Ontwikkel faciliterend domeinoverstijgend beleid en stuur meer op duurzame financiering en implementatie.' Het gros van de projecten put nog steeds uit incidentele budgetten. Het is het gebrek aan structurele vormen van (co-) financiering, dat respondenten zorgen baart.

Borging, continuïteit

Het tweede grote struikelblok is het gebrek aan continuïteit of borging van activiteiten. Daarbij leggen kunstenaars de nadruk op het kunnen investeren in werkrelaties en kunnen continueren van een zich ontwikkelende beroepspraktijk.

Een voorbeeld van hoe het wel kan, is documentairemaker Swanhilde de Jong, die tijdens haar studie bij Minerva via de module *Anders Belicht* met dementiezorg in aanraking kwam. Zij benaderde na haar afstuderen 't Blauwbörgje in Groningen met een idee om te gaan fotograferen met mensen met dementie. 't Blauwbörgje verleende de ontwikkeling van *Kijk dit zie ik* alle mogelijke steun. Na een eerste pilot werd het gehonoreerd door het Pronkjewail Fonds. Het Kenniscentrum Kunst & Samenleving van de Hanzehogeschool ondersteunde het initiatief van de alumna met onderzoek. De opbrengst is nu een overdraagbare, beschreven praktijk met een korte documentaire over het werkproces.

Trekkers uit zorg en welzijn spreken zich ervoor uit de kunsten als regulier onderdeel van de zorg

en ondersteuning van (kwetsbare) ouderen te verankeren. De impactmeting van het Pronkjewail Fonds 2018 adviseert: 'Zorg dat samenwerken wordt gehonoreerd. Werk verder mensen, die eerder projecten gehonoreerd hebben gekregen. Laat de steuninstelling een actieve rol nemen als verbinder, die kijkt hoe projecten elkaar kunnen versterken.'

Sleutelfiguren

Projecten en initiatieven rusten op de drijvende kracht van sleutelfiguren. Dat kan een zorgmedewerker, kunstenaar, vrijwilliger of bestuurder zijn. "Vertrekt iemand bij een organisatie, dan kan je weer van voren af aan beginnen," zegt een respondent. In Emmen was ambtenaar Frans Meerhoff tot zijn pensioen in 2018, jarenlang op beleidsniveau trekker van het thema kunst & ouderen. De impactmeting van het Pronkjewailfonds 2018 signaleert: 'een fonds, gemeente of steuninstelling kan ook een rol spelen in netwerkvorming' en 'een gezamenlijke beweging van (trekkers van) projecten kan via de kunst de positie van ouderen in de samenleving helpen versterken.'

(On)zichtbaar

In relatie tot verankering en borging, wijzen kunstenaars, vrijwilligers en initiatiefnemers ook op het belang van zichtbaarheid van de kunstprojecten. De dansdocent en choreograaf van Parkinson-dansprojecten merkt op hoe hard het werken is om Parkinson-dans onder de aandacht te krijgen. "Eigenlijk trekt in het theater zien van haar voorstelling professionals pas echt over de streep."

Kunst en ouderenprogramma's en festivals zoals *Gekleurd Grijs* in Drenthe halen projecten uit de beslotenheid van buurthuis of zorgcentrum. *Easy Rock 'm Roll* opende in 2017 het festival *De Kunst van het ouder worden*. Voor initiatiefnemer Thecla Brakel was dit een bepalend moment in de ontwikkeling van haar initiatief in centrum Havenstraat 5 in het Oost-Groninger Oostwold. Steuninstellingen verlenen zichtbaarheid aan projecten via nieuwsbrieven, websites, sociale media; en soms via een mediapartnerschap met een regionale krant of omroep.

Andersom noemt de Impactmeeting Pronkjewailfonds 2018 de kunstuitingen zélf 'een effectief communicatiemiddel bij de gezamenlijke opgaven waar we voor staan om kwetsbaarheid van ouderen te voorkomen.' De kunsten hebben hiermee een toegevoegde communicatieve waarde in de domeinen zorg en welzijn, die (ook door culturele initiatieven zelf) niet altijd benoemd wordt.

2.7. Wat hebben initiatieven nodig om door te gaan?

Cofinanciering

In de top drie van voorwaarden voor respondenten om dóór te kunnen met kunst & ouderen staat meer (structurele) financiering bovenaan. Met het aflopen van de stimuleringsregelingen in het Noorden vanuit het AFCC-beleid is het de vraag, hoe nu verder?

Anke Coumans⁵, onder wier verantwoordelijkheid de Groningse *Impactmeting Pronkjewailfonds 2018* werd uitgevoerd, verwoordt het als volgt: "het is fantastisch dat er steeds meer mooie projecten komen en het thema kunst & ouderen nu overal op de agenda staat. Maar écht bijzonder zijn de initiatieven waar iets in beweging is gekomen in de infrastructuur: de initiatieven waarmee dwars door de domeinen kunst, zorg, welzijn en burgerinitiatief samenwerkingen ontstaan." Vanuit die sterke component van samenwerking tussen kunsten, zorg en welzijn en nadruk op borging en continuïteit leidt de weg naar nieuwe vormen van cofinanciering: uit die drie domeinen samen. Schoolvoorbeeld is de ontwikkeling van [Dansen met Parkinson](#) in Friesland waar de provincie en zorgverzekeraar de opschaling naar *Dansen op Recept* en onderzoek hebben mogelijk gemaakt.

Intermediairs

---

⁵ Anke Coumans is lector Image in Context van het Kenniscentrum Kunst en Samenleving van de Hanzehogeschool Groningen.

Een enkele zorginstelling investeert in een projectleider kunst & cultuur en oormerkt budget voor culturele projecten. Goede voorbeelden zijn er inmiddels, ook in het Noorden:

- Bij [Sûnenz](#) in Drachten initieert Alie Lucas als opdrachtgever bijzondere exposities en kunstprojecten;
- [Zorggroep Groningen](#) stelde in 2018 Kitty Boon aan als projectleider kunst & cultuur van vier woonzorglocaties;
- De [Holdert](#) in Emmen (Treant Zorggroep) is als locatie van het Gekleurd Grijs Festival een van de kernpartners van Gekleurd Grijs en AFCC Emmen.
- De [Hunsingoheerd](#) ('t Gerack) in Uithuizen ondersteunde de afgelopen jaren het mediaproject *Samen in Beeld-tv* in ontstaan en ontwikkeling.

Zorgverzekeraars

Overheden wijzen ook naar zorgverzekeraars. In praktijk betalen deze slechts incidenteel mee. Pas als zorg, welzijn en gemeentes of een grote marktrelatie (zoals de Hanzehogeschool) als eerste over de brug zijn, zijn zorgverzekeraars incidenteel bereid te volgen. Een belangrijk motief is dan zorgpreventie. Hier valt nog een wereld te winnen.

Mensen

Na financiën noemen respondenten: draagvlak, betrokkenheid, contact(en), enthousiasme, nieuwsgierigheid, moed, betrokkenheid trekkers, ouderen, netwerk en samenwerking. Feitelijk vallen al deze steekwoorden onder de noemer *mensen*.

Een succesvol werkveld van kunst & ouderen drijft op een betrokken netwerk van bevlogen en kundige mensen: professionals, vrijwilligers én ouderen. Daarbij inspireert het als jong en oud en verschillende domeinen elkaar ontmoeten. De rol die kunst in die ontmoeting voor mensen uit de zorg en welzijn kan spelen is, dat het mensen weer mensen maakt in plaats van een patiënt, collega of doelgroep. “Als we samen naar de Mattheus-passie luisteren, valt de nutsvraag van kunst, ‘is dit nodig?’ weg” zegt kunstvakdocent Herman van Hoogdalem. “Want in de muziek en het lijdensverhaal zijn we verbonden.”

Reflectie, kennisdeling en scholing

Wat hebben deze samenwerkende mensen nodig? Lector Anke Coumans wijst op het belang van reflectie: “Mensen werken zo hard aan projecten zelf, dat er haast geen ruimte is voor reflectie. Terugblikken op wat er nu eigenlijk gebeurt binnen projecten, duiden van de maatschappelijke opbrengst en hoe de kunsten zorg en welzijn in beweging brengen is van wezenlijk belang; zowel voor de borging van projecten als de ontwikkeling van het werkveld. ”

Lerend netwerk

Ondersteuning kan *bottom up* uit een lerend netwerk komen waar initiatiefnemers uitwisselen en van elkaar leren. Steuninstellingen spelen een rol in het faciliteren van dergelijke netwerken. Zo organiseert K&C Drenthe masterclasses voor kunstenaars die in zorg/welzijn aan de slag willen. HBO- en MBO-opleidingen kunnen hier ook functie in vervullen. Bij Academie Minerva is een training in ontwikkeling voor managers uit zorg en welzijn: hoe zij de kunsten meer kunnen benutten in het kader van kwaliteitszorg. Kunstprofessionals kunnen ook de Master Kunsteducatie gebruiken om hun specialisatie te verdiepen.

Via de programma's als *Gekleurd Grijs*, *Tijd voor Talent*, *Kunst op Stee* en *Een Leven Lang Kunst* is professionele uitwisseling ontstaan. Soms hebben deze netwerken er baat bij klein en lokaal te zijn. Dan weer opereren ze over de provinciegrenzen heen (soms zelfs landelijk of internationaal). Interessant is, dat in het kader van de experimenteeragenda van *We the North* nu onder de noemer *Academie voor Levenskunst* wordt gezocht naar een effectieve vorm van noordelijke samenwerking.

Draagvlak

Bestuurlijk draagvlak geeft projectmedewerkers mandaat en de kunsten legitimatie binnen organisaties zorg en welzijn. Andersom kunnen management en besturen inspiratie putten uit de innovatiekracht van projecten en initiatieven. Zoals in 't Blauwborgje van Dignis in Groningen waar in 2018/2019 een zorginnovatietraject vanuit de kunsten wordt ondersteund.

Zichtbaar maken, onderzoek en beeldvorming

Projecten en initiatieven zijn vaak kleinschalig of vinden –niet zichtbaar voor publiek– in de beslotenheid van buurt- of zorgcentra plaats. Wat daar gebeurt is niet alleen van belang voor betrokkenen zelf, het draagt ook bij aan het bredere gesprek over wat ouder worden of kwetsbaar zijn voor mensen betekent. Daarom wil mediaproject *Samen in Beeld-tv* graag een studio buiten de muren van de zorginstelling, bijvoorbeeld in een winkelstraat. Zodat de mensen makkelijk binnen kunnen lopen met hun verhaal. *Samen Kunst Verkennen* van [Groningen Plus](#) gaat via kunst het gesprek met mensen aan over wat 'ouder worden precies betekent'.

De festivals *Gekleurd Grijs* en *De Kunst van het ouder worden* en de culturele actiemaand in Drenthe en Groningen bieden kunst en ouderenprojecten een publiek podium. Deze evenementen zetten het thema kunst & ouderen in de schijnwerpers. Ze inspireren ouderen om mee te doen en gemeentes en organisaties om aan te haken.

De Groningse *Impactmeting Pronkjewail Fonds 2018* en de monitor van het Friese programma *Tijd voor Talent* maken proces, resultaten en opbrengsten van projecten zichtbaar. [CAL-XL](#) vertaalde met projectscans de samenwerking tussen mensen (co-creatie) in: een maatschappelijke vraag, het artistieke antwoord en een opbrengst in termen van 'waarde-creatie'.

[Link naar *interview met Herman van Hoogdalem & Richard Prins. Over samenwerking binnen beroepsonderwijs.*](#)

3. Tenslotte

De afgelopen vier jaar heb ik als projectleider van HAendeKunsten met plezier het netwerk kunst en ouderen zien groeien. De komst van het AFCC-beleid gaf deze ontwikkeling een enorme steun in de rug. Ik hoop met deze analyse te illustreren, dat beleid ten aanzien van kunst & ouderen niet alleen gaat over actieve cultuurparticipatie. Kunst & ouderenprojecten raken aan thema's als jong & oud, inclusie, eenzaamheid, kwetsbaarheid en elkaar overlappende beleidsterreinen.

3.1. Verbinden in plaats van 'branden'

De uitdaging ligt op het gebied van cofinanciering en slim samenwerken – dwars door de domeinen kunsten, zorg, welzijn, onderwijs en wetenschap en burgerinitiatieven. Samenwerken vraagt om verbinden van mensen en initiatieven in plaats van *branden* van instellingen en organisaties.

Samenwerken is financieel 'botje bij botje leggen' en samen realiseren wat organisaties alleen niet kunnen. Het levert een robuust netwerk op waar doelstellingen elkaar kunnen versterken. Lector Anke Coumans: "We kunnen hierin veel leren van de organisatie van het programma Leeuwarden Culturele Hoofdstad 2018. Daar is succesvol geëxperimenteerd met nieuwe vormen van *governance*. Het vereist een speciale aanpak om *bottom up* een hele provincie te mobiliseren."

3.2. Ontschotten en doorontwikkelen

De in deze analyse vaak genoemde kennissynthese *Kunst en Positieve Gezondheid (2017)* houdt een pleidooi voor meer een integrale benadering van kunst in zorg en welzijn. Van de kant van bestuurders vraagt dit om ontschotten van beleidsterreinen. Van de kant van de kunsten om door-ontwikkeling van concrete *good practices*. Kijk daarbij niet alleen naar culturele instellingen. Het Groningse Pronkjewail Fonds bijvoorbeeld, biedt ook ruimte voor de ondersteuning van ZZP-kunstenaars en burgerinitiatieven.

Lange adem

Met de afronding van drie AFCC-programma's in het Noorden en vier jaar Innovatiewerkplaats HAendeKunsten is een basis gelegd voor de toekomst. Nu is het aan de samenwerkende overheden, culturele organisaties, opleidingen, zorg, welzijn en burgerinitiatieven om hier de komende jaren een vervolg aan te geven. De ervaringen met *Gekleurd Grijs* in AFCC Emmen laten zien, dat zoiets een lange adem nodig heeft en dat blijven investeren in kunst en ouderen loont. Interessant is wat het nieuwe initiatief *Academie voor Levenskunst* vanuit *We the North* gaat betekenen voor een gezamenlijke, duurzame, domein-overstijgende praktijk van kunst & ouderen.

3.3. Innovatiewerkplaats Kunst|Zorg|Welzijn

Voortbouwend op de kennis en ervaringen van vier jaar Healthy Ageing en de Kunsten is het Kenniscentrum Kunst & Samenleving van de Hanzehogeschool in september 2018 gestart met de

nieuwe Innovatiewerkplaats Kunst|Zorg|Welzijn. Doel is om via actieonderzoek –waarbij de kunsten zowel activiteit als katalysator zijn– te kijken hoe samenwerken tussen kunst, zorg, welzijn en burgerinitiatieven de ambitie van een *dementievriendelijke wijk* in de Groningse Korrewegwijk kan helpen realiseren.

3.4. Dankwoord

HAendeKunsten bedankt alle respondenten voor hun medewerking aan de enquête en *We the North* voor de financiële ondersteuning van het onderzoek alsmede drie korte filmische interviews die zijn opgenomen in de publieksversie van deze publicatie. Die is te lezen op de blogspot van HAendeKunsten.

Saskia van de Ree,
Projectleider HAendeKunsten

Bronnen

C. van Campen e.a. *Kunst en Positieve Gezondheid. Een overzichtsstudie van culturele interventies met mensen die langdurig zorg en ondersteuning ontvangen*. Hogeschool Windesheim, Zwolle 2017

Sikko Cleveringa. *Projectscans Tijd voor Talent*. CalXL, 2018

Convenant Ouderen en Cultuur. Den Haag, 2013. www.langlevekunst.nl

Lummie Fokkema red. *Zolang je leert, leef je. Tijd voor Talent, artistieke projecten op initiatief van 50-plussers*. Keunstwurk, 2018.

Gekleurd Grijs. Leeftijd voor Cultuur. K&C, Assen, 2012

Saskia van Grinsven en Nada de Groot. *WAT WERKT BIJ culturele interventies voor ouderen. Hoe kunst kan bijdragen aan positieve gezondheid*. Movisie, 2018

R. Hortulanus e.a. *Kunstbeoefening met ambitie. Naar een lokaal stimulerings- en faciliteringsprogramma voor kunstbeoefening door ouderen*. LESI, Utrecht, 2012

Kenniscentrum Kunst en Samenleving, Hanzehogeschool Groningen en Sociaal Planbureau Groningen. *Impactmeting Pronkjewail 2018*

Peter Renshaw. *Engaged passions. Searches for quality in community contexts*. Eburon, Delft 2010

Zorg Innovatie Forum. *Publieksonderzoek De Kunst van het ouder worden*. Groningen, 2017

Bijlage 1

Spreiding van projecten van respondenten over gemeentes en provincies

Friesland (11)

- Ameland
- Sneek
- Heerenveen
- Wolvega
- Leeuwarden (3 keer)
- Achtkarspelen
- Smallingerland (3 keer)

Drenthe (21)

- Assen (5 keer)
- Tynaarlo (3 keer)
- Emmen (3 keer)
- Noorderveld (2 keer)
- Borger-Odoorn
- Nieuw Amsterdam
- Westerveld
- Hoogkerk
- Stadskanaal
- Veenhuizen
- Eemsmond
- De Wolden

Groningen (50)

- Groningen Stad (31 keer)
- Midden Groningen (4 keer)
- Oldambt (4 keer)
- Zuidhorn
- Ten Boer (2 keer)
- Haren
- Winsum
- Veendam
- Hoogezand (3 keer)
- Aa en Hunze
- Uithuizen

Bijlage 2

respondenten vertegenwoordigen de volgende disciplines en projecten

Muziek (15)

- 70+ Rockkoor
- Jong van Hartkoor (2)
- Jukebox met muziekherinneringen
- Klankmomenten voor mensen met dementie
- Klankverhaal
- Muziek met kwetsbare groepen, medewerkerstrainingen
- Meaningful Music in Healthcare (onderzoek) (2)
- Muziekpedagogiek vd oudere leerling (hoger beroepsonderwijs)
- Meezingcafé (2)
- Muzieksentiment
- Module Muziek en Dementie (hoger beroepsonderwijs)
- Projecten Muziek en Dementie

Dans (9)

- Artist in Residence / dansvoorstelling Kijk mij nou
- Dansen
- Dansen met Parkinson / Dans op recept
- Dignis Danst (3)
- Easy rock 'n roll (2)
- InBeweging, dansles voor mensen met Parkinson, MS, reuma etc.

Beeldend / fotografie / nijverheid (17)

- Anders belicht, fotografieproject over leefomgeving in zorginstelling (2)
- Handweven
- Hollandse Wijzen, fotografieproject
- Houtigehage timmert aan de Weg (community art)
- Ik zie, ik zie / off course Minerva (hoger beroepsonderwijs) (3)
- Japans inpakken en ontspannen
- Kijk, a dit zie ik. Fotograferen met mensen met dementie
- Let's crochet and unite the world (Grootste gehaakte Deken)
- Ontspannen schilderen
- Onvergetelijk Drents Museum
- Planeet Escher, expositie
- Schilderen op blokpanelen
- Schilderen als Vincent van Gogh
- Tekenen op Zaal, Drents Museum

Theater (5)

- Hoe zat het ook alweer (community art)
- RoodPaleis op zolder (2)
- Sonate á quatre mains (poppentheater)

- Theater aan de andere kant

Literair (3)

- Dichten met Oma (2)
- Vertelcafé

Erfgoed (1)

- Reizend Erfgoed

Media (1)

- De Slag om Holwierde en Een spoor van verhalen (documentaires Samen in Beeld-tv)

Multidisciplinair (3)

- Vergeet mie nait, Onder één dak en Mensen die ik gekend heb (RoodPaleis op zolder)
- Everdiena en Nellie en de Caravan (artist in residence / community art)
- +Café (programma, burgerinitiatief)

Programma's (10)

- Een Leven Lang Kunst (programma)
- Gekleurd Grijs (programma) (3)
- Kunst op Stee (programma) (3)
- Samen Kunst Verkennen (programma, burgerinitiatief) (2)
- Tijd voor Talent (programma)

Festivals 10)

- Festival De Kunst van het ouder worden (7)
- Gekleurd Grijsfestival
- Stee in Plantsoen (Noorderzonfestival) (2)
- Theater-, museum- of tentoonstellingsbezoek of ander uitstapje (3)

Contact

Kenniscentrum Kunst en Samenleving
Hanzehogeschool Groningen
Meeuwerderweg 1
9724 EM Groningen

www.hanze.nl/kunstensamenleving